

دانشگاه فردوسی مشهد  
دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دکتر علی شریعتی)  
مطالعات علمی و تحقیقات  
کتابخانه مرکزی

زبان شناسی در قرآن  
بانگهی برآواشناسی و واج شناسی کلام الهی

بیان نامه

جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد زبان شناسی

۱۳۷۸ / ۳ / ۲۰

استاد راهنما

جناب آقای دکتر زمر دیان

استاد مشاور

جناب آقای دکتر مشکوة الدینی



نگارش

شماره سادات سرمربی ۲/۲۴۷۰

دی ماه : ۱۳۷۲



## تصویب نامه رساله

این پایان نامه تحصیلی کارشناسی ارشد زبانشناسی همگانی که به توسط

خانم شیرین سرسراپی تهیه شده، در جلسه دفاع به تاریخ ۱۴/۱۱/۱۳۷۳

به تصویب هیات داوران رسید و مورد تایید تحصیلات تکمیلی دانشگاه فردوسی مشهد می

باشد.

هیات داوران:

۱- دکتر رضا زمرزبان

۲- دکتر مهدی بنکداری

۳- دکتر ناصر چهرزاد

۴-

۵-

:استاد راهنما، امضاء:

:استاد مشاور، امضاء:

:استاد مشاور، امضاء:

:استاد مدعو، امضاء:

:استاد مدعو، امضاء:

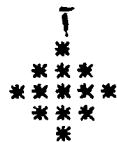
## فهرست مطالب

<u>صفحه</u>	<u>عنوان :</u>
يك	فهرست مطالب .....
پنج	فهرست نشانه های قراردادی .....
شش	فهرست جدولها ، نمودار ها و تصاویر .....
هفت	پیشگفتار .....
۱	مقدمه : زبان عربی محور بررسی زبان شناسی در قرآن .....
۵	<u>فصل اول</u> : نگاهى اجمالى به تاريخچه قرآن .....
۶	۱-۱- نزول قرآن .....
۷	۱-۱-۱- چگونگی نزول قرآن .....
۱۰	۱-۲- جمع آوری و گرد آوری قرآن .....
۱۰	۱-۲-۱- جمع آوری و گرد آوری قرآن پس از پیامبر (ص) .....
۱۱	الف - جمع آوری قرآن بدست علی بن ابی طالب (ع) .....
۱۲	ب - تدوین مصحف قانونی .....
۱۳	ج - جمع آوری قرآن در عهد عثمان .....
۱۴	۱-۲- نگارش و سیر تحول خط در قرآن مجید .....
۱۵	۱-۲-۱- پیدایش خط عربی .....
۱۷	۱-۲-۲- نگارش قرآن کریم .....
۲۴	۱-۴- اعجاز قرآن .....
۳۱	۱-۴-۱- حروف مقطعه .....
۳۷	۱-۴-۲- اعجاز معنایی قرآن .....
۴۰	۱-۵- توجه دانشمندان بیگانه به حقایق قرآن .....
۴۲	<u>فصل دوم</u> : مقدمه ای بر علم قرائت و تجوید .....
۴۳	۲-۱- علم قرائت قرآن .....

<u>صفحه</u>	<u>عنوان :</u>
۴۳	۲۰۱۰۱- معنی لغوی واصطلاحی قرائت .....
۴۴	۲۰۱۰۲- رابطه قرائت بانوشتار .....
۴۷	۲۰۲- علت اختلاف قرائت در قرآن .....
۴۹	۲۰۲۰۱- عوامل مؤثر در اختلاف قرائت .....
۵۱	۲۰۳- اقسام قرائت .....
۵۳	۲۰۴- ثواب قرائت قرآن .....
۵۴	۲۰۵- لحن قرآنی .....
۵۷	۲۰۶- طریقه قرائت قرآن .....
۵۸	<u>فصل سوم : توصیف آوایی و آوایی کلام الهی</u> .....
۵۹	۳۰۱- علم تجوید .....
۶۱	۳۰۲- نگاهی به علم تجوید از دید علمای صرف و نحو .....
۶۷	۳۰۳- توصیف آوایی براساس جایگاه تولید و شیوه های تولید .....
۶۷	۳۰۳۰۱- طبقه بندی آواها .....
۶۸	الف- توصیف صامتها .....
۶۸	۳۰۴- صامتهای واکه دار و بی واکه .....
۷۱	۳۰۵- شیوه های تولید .....
۷۱	الف- شیوه خروج هوا با مکانیسم بسته .....
۷۲	ب- شیوه خروج هوا با مکانیسم باز .....
۸۵	۳۰۶- مخارج تولید صامتهای زبان عربی .....
۸۳	۳۰۷- توصیف آوایی صامتهای عربی .....
۸۳	۳۰۷۰۱- صامتهای انفجاری .....
۸۷	۳۰۷۰۲- صامتهای سایشی .....
۹۳	۳۰۷۰۳- صامت انفجاری - سایشی .....
۹۴	۳۰۷۰۴- صامتهای لریزشی .....
۹۵	۳۰۷۰۵- صامتهای خیشومی .....

<u>صفحه</u>	<u>عنوان :</u>
۹۶	۳۰۷۰۶- صامت‌های روان
۱۰۰	ب- توصیف مصوتها
۱۰۰	۳۰۸- مصوت‌های ساده
۱۰۱	۳۰۸۰۱- / I / ، / Ī / : کسره ، یاء مدی
۱۰۱	۳۰۸۰۲- / u / ، / ū / : ضمه ، واو مدی
۱۰۲	۳۰۸۰۳- / a / ، / ā / : فتحه ، الف مدی
۱۰۳	۳۰۹- مصوت‌های مرکب
۱۰۳	۳۰۹۰۱- / aw / ، فتحه + واو
۱۰۴	۳۰۹۰۲- / ay / ، فتحه + یاء
۱۰۶	۳۰۱۰- آواشناسی براساس استخراج واجها
۱۰۷	الف- توصیف صامت‌ها ( همخوانها )
۱۱۹	ب- توصیف مصوت‌ها ( واکه ها )
۱۲۳	<u>فصل چهارم</u> : واج آرای و فرایندهای واجی
۱۲۴	الف- فرآیندهای واجی
۱۲۴	۴۰۱- توصیف واجگونه‌های صامت‌ها و مصوت‌ها
۱۲۹	۴۰۲- فرایندهای واجی موجود در کلام الهی
۱۳۰	۴۰۲۰۱- همگون سازی
۱۳۲	۴۰۲۰۲- تبدیل
۱۴۰	۴۰۲۰۳- حذف
۱۴۳	۴۰۲۰۴- تولید ناقص یا ادغام
۱۴۶	۴۰۲۰۵- اضافه
۱۴۶	۴۰۲۰۶- کشش ساختاری یامد

<u>صفحه</u>	<u>عنوان :</u>
۱۵۰	ب - واج آرایسی .....
۱۵۰	۴۰۳ - تعریف هجا .....
۱۵۲	۴۰۴ - بررسی صامت آغازی و مصوت پس از آن در هجاهای زبان قرآنی ..
۱۶۱	۴۰۵ - رابطه صامت آغازی هجا ورشته آوایی پس از آن .....
	۴۰۵۰۱ - نتیجه گیری جز' به جز' صامت اولیه عضو خوشه
۱۶۱	دوامتی .....
۱۸۸	۴۰۵۰۲ - نتیجه گیری کلی هجای CVCC .....
۱۹۱	فهرست منابع و مآخذ .....



فهرست نشانه های قراردادی

نشانه	مفهوم	نشانه	مفهوم	نشانه	مفهوم
b	ب	r	ر	c <sup>h</sup>	دمیده
t	ت	m	م	~c	خیشومی بدون انجام
d	د	n	ن	ċ	کناری بدون انجام
ṫ	ط	l	ل	Ḋ	لثوی بدون آمادگی
ḋ	ض	w	و	c:	کشیده
k	ک	y	ی	~ċ	گسترده
q	ق	ɣ	صوت	c x	سخت
ʔ	ء	l	ل	ċ	خفیف
f	ف	i̇	ای	ċ	ترقیق شده به نازک شده
θ	ث	u	و	~ċ	تفخیم شده به درشت شده
ð	ذ	ū	او	M	لب و ندانی
ð̇	ظ	a	ا	ȧ	قدامی شده به اماله
s	س	ā	آ	ā̇	قدامی شده به اماله
z	ز	aw	او	v̇	کشیده شده به مددار
ṡ	ض	ay	ای	#	مرز دو هجایان و واژه
ṡ̇	ش	( )	حرف	∅	حذف
c	صامت	/ /	واج	-	یافت آوایی
x	خ	[ ]	واجگونه	/	در شرایطی که
ɣ	غ	ç	نیم واگرفته	→	تبدیل
ħ	ح	~ċ	خیشومی شده	=	زیر کلمه قرآنی
ʕ	ع	ċ	بدون آمادگی به مدغم	~	شابه ، یکسان
h	ه ، ه	ċ	بدون انجام به مدغم		
j	ج	~ċ	گرد		



فهرست جدولها ، نمودارها و تصاویر

<u>صفحه</u>	<u>عنوان :</u>
۱۶	نمودار (۱) ، کیفیت تحول خط از نظر دانشمندان جدید اسلامی . . .
۱۶	نمودار (۲) ، کیفیت تحول خط از نظر خاور شناسان . . . . .
۲۰	تصویر (۱) ، نمونه ای از خط مسند . . . . .
۲۰	تصویر (۲) ، سنگ نبشته ای سریانی (از قرن ۶) . . . . .
۲۱	تصویر (۳) ، نمونه ای از خط خوش سریانی . . . . .
۲۱	تصویر (۴) ، سنگ نبشته ای به لغت نیطی . . . . .
۲۱	تصویر (۵) ، نمونه خط کوفی . . . . .
۲۲	تصویر (۶) ، تصویر صفحه‌های از قرآن . . . . .
۲۳	تصویر (۷) ، تصویر صفحه ای در قرآن . . . . .
۳۴	جدول (۱) ، خواص ریاضی سوره های حاوی حروف مقطعه . . . . .
۳۷	جدول (۲) ، شدت نسبی صدا ها بر حسب دسیبل . . . . .
۴۸	نمودار (۳) ، رابطه 'خویشاوندی زبانهای سامی . . . . .
۶۴	تصویر (۸) ، دندانهای نیمه 'فک پایین . . . . .
۷۳	نمودار (۴) ، شیوه های تولید صامت‌های عربی . . . . .
۸۲	جدول شماره (۳) جایگاه‌های تولید صامت‌های زبان عرب . . . . .
۹۹	جدول شماره (۴) ، صامت‌های زبان عربی . . . . .
۱۰۵	جدول شماره (۵) ، مصوت‌های ساده 'زبان عربی . . . . .
۱۰۵	جدول شماره (۶) ، مصوت‌های مرکب زبان عربی . . . . .
۱۵۴	جدول شماره (۷) ، رابطه 'صامت آغازین هجا و مصوت مرکزی پس از آن
۱۷۶	جدول شماره (۸) ، رابطه 'عضو اولی خوشه' و صامتی با دیگر اعضای هجا

### پیشگفتار

"... شگفتیهای قرآن پایان نمی‌پذیرند  
و مطالب شگفت آن با گذشت زمان کهنه نمی‌گردد..."

هدف برگرفتن پیمانه‌ای بود از اقیانوس پهناور و عظیم کلام الهی . صدای مظلومیت قرآن که در طول اعصار و قریب‌های متعادی در گوش زمان پیچیده به گوش عاشقان درگاه حق تعالی رسیده و هر یک به فراخور پیش‌خویش از آن چشمه لایزال الهی بهره‌گرفته‌اند . جای شك نیست که هنوز هم قرآن در میان ما مسلمانان غریب است ، مرارید گرانبهایسی را می‌ماند که در صدق در زرفهای اقیانوسی پنهان گشته تا طالبین و جویندگان حق آن را بیابند و چشمه‌ای بس جوشان از معارف الهی را می‌ماند که در بطن وادی عظیم جاری گشته تا تشنگان وادی حق از آب گوارای آن سیراب گردند . بر ما مسلمانان است که به ندای مظلومانه آن کلام حق که ما را به رستگاری و سعادت و نیکبختی می‌خواند لبیک گوئیم ، عجایب و رموز نهفته در آن همت بلند مردان را می‌طلبد و پیوندگی و استواری خالصان را .

دیرزمانی بود که احساس می‌کردم از رهگذر زبان شناسی می‌توان پلی به سوی این معجزه جاویدان زد و تحصیل من در رشته‌ی مزبور این گمان را قوت بخشید ، از یک طرف زبان شناسی و ابعاد گسترده آن را در پیش روی داشتم و از طرف دیگر اقیانوس پهناور آیات الهی در کلام حقش پیش رویم گسترده بود بر آن شدم تا تحلیلی همه‌جانبه از دیدگاه زبان شناسی بر قرآن داشته باشم . ولی مگر می‌شود وجودی به وسعت تعالی عالم را در صفحاتی گنجانند ، این بود که تصمیم گرفتم موضوع خود را محدود سازم و گرچه محدود کردن از جانب من بود و محدود کردن کلام الهی مفهومی نداشت . با نگاهی اجمالی بر تاریخچه

این تحفه الهی کار خویش را آغاز نمودم ، حینم آمد از اعجاز آن مطلبی نگویم ، به خصوص تحقیقات اخیری که با کمک گیری از کامپیوتر ، معجزه بودن آن را بیش از پیش برایمان آشکار می ساخت ، آن را نیز در فصلی گنجاندم . از قرائت قرآن سخن راندم تا قاریان بدانند که متوله مورد بحث ما و آنان یکی است و هر دو در جستجوی یک هدف هستیم ، همان شناسایی هرچه بهتر قرآن ، خواستم تا فقط به واج شناسی و آواشناسی بپردازم ، اقیانوسی ژرف و راهی بی پایان فراروی خود دیدم ، هرچه بیشتر پیش می رفتم خود را حقیرتر حس می نمودم ، خوشتن را ذره ای دیدم در مقابل شبکه ای عظیم و با وسعت تمامی زمانها و ابعاد بی انتها . جماعتی را دیدم که هر یک قلمی برگرفته تا در شأن آن نکه ای بنویسند ، یکی در قرائت ، دیگری در لحن و آهنگ ، بزرگی در معنی و نحو و جماعتی در جستجوی راز و رمز ، ولی هر یک حرفی و بعضی نقطه ای از آن برگرفته بودند . هر چند برگرفتن نقطه ای از کلام لایزال الهی به آن که آن را به گوشه ای گذاریم تا فقط وسیله ای باشد برای انجام تشریفات . نظری بر تحقیقات انجام شده در زمینه قرآن انداختم با خود گفتم خوب است تمامی صاحب نظران از زبان شناسان ، فقها ، محققین زبان عربی ، متخصصین کامپیوتر و دانشندان علوم طبیعی گرفته تا طلاب علوم دینی ، همه و همه دست به دست دهند تا جاده پرفراز و نشیب سعادت را که قرآن راهنمای آن است با هم هموار سازند .

این رساله کوشش متواضعانه ای بود به منظور شناسایی آواهای قرآن ، بررسی دیدگاههای قدیم و جدید و پژوهش در مورد آواشناسی و تجوید قرآن بر اساس مبانی نوین علمی و یافته های علم زبان شناسی } به امید این که پژوهش مزبور ایفاگر نقشی مثبت ، هر چند اندک ، در آموزش زبان عربی و قرآن باشد و در صورت رسیدن به اهداف جز حسن نیست

و قصد خدمت نظری دیگر نبوده و از خداوند متعال خواهانم آن عمل ناجیز را خالص  
گرداند و مایه سود بخشی و کفکاش و تدبیر بیشتر در آیات قرآنی گرداند ، و ماتوفیقی الا بالله  
علیه توکلت و الیه انیب .

تردید نیست که در نگارش این رساله به خطاها و لغزشهایی دچار گشته ام ، لکن ا  
از ارباب فضل و اهل ادب عاجزانه تمنا دارم که به مصادق " اذا مروا باللغو مروا کراما "   
برخطاهای من بزرگواریه بگذرند و با یاد آوری آنها بر بنده منت گذاشته و موجبات اصلاح  
لغزشها و اشباهات را در آینده فراهم سازند .

در خاتمه برخود فرض می دانم که از زحمات استاد بزرگوار ، فرزانه محقق ، آقای  
دکتر رضا زمردیان که با دقت و فراست خویش ، راهنمایی و هدایت تهیه و نگارش  
این پایان نامه را صمیمانه متقبل شده اند و از هیچ کوشش در این امر دریغ ننموده اند صمیمانه  
سپاسگزار و قدردانی نمایم .

و نیز از استاد فاضل آقای دکتر مهدی مشکوة الدین به لحاظ ارشادات  
و راهنمایی های دقیق و مساعدتهای علمی شان کمال تشکر و امتنان را دارم .  
همچنین زحمات استاد ارجمند آقای دکتر نادر جهانگیری که با نظارت کامل بر پیشرفت  
کار این پایان نامه از هرگونه همفکری و مساعدتی دریغ نورزیده اند ، شایان تقدیر و سپاس است .  
از زحمات استاد گرامی آقای دکتر مصطفی عاصی که در زمینه فعالیت های کامپیوتری  
انجام گرفته روی قرآن اطلاعات مفیدی در اختیارم نهادند ، بی نهایت سپاسگزارم ، آرزو -  
داشتم که مرحوم آقای دکتر محمد مستاجر حقیقی نیز یکی از ناظرین باین رساله بود ، ولی  
افسوس و صد افسوس که دست تقدیر این استاد برجسته و گرانمایه را از ما جدا کرد . باشد  
که یاد و خاطره او همواره در دل هایمان زنده بماند .

شماره سادات سرسرابی

دی ماه : ۱۳۷۲

## مقدمه

### زبان عربی محور بررسی زبان شناسی در قرآن

اسلام با ظهور خود ره آورد های بسیار گرانبهائی را برای ملتها به ارمغان آورده است . یکی از مهمترین این ره آورد ها دیدن روح دانش انروزی و تحقیق در کالبد پیروان خود بوده است . ارزش و اهمیت این خدمت اسلام به جهان بشریت هنگامی روشن تر می شود که به جستجوی پیوند زبان عربی و قرآن و نیز نگرشی بر این پیوند از دید زبان شناسی داشته باشیم .

مطالعات زبان شناسی اسلامی ، از دل قرآن نشأت یافت . قرآن در این مقام حکم رشته وحدتی را داشت که از قرن هفتم میلادی به بعد در سرتاسر قلمرو اعراب ، بلکه در سراسر قلمرو اسلام در کشیده شد .

وجود قرآن نیز درست مانند وجود دیگر کتب مقدس مذهبی ، موجب بروز سنتی شد تا در فضای آن اشخاص بسیاری رسائل زبان شناسی بنویسند و بر آن رسائل شرح و حاشیه بیفزایند . این شد که آموزش عربی در عالم اسلام همان پایگاهی را پیدا کرد که آموزش زبان لاتین در امپراطوری رم به دست آورده بود .

در اواخر قرن اول هجری ، زبان عربی نصیح که همان زبان مشترک میان قبایل گوناگون عرب است مورد توجه زبان شناسان و علمای صرف و نحو قرار داشت ، وجود قرآن سبب گردید

تا این زبان فصیح به اوج شکوه و بالاترین سطح کمال ممکن رسد . شایان توجه است که در کنار عربی فصیح گویشهای گوناگون دیگری نیز در جزیره العرب وجود داشت که تحقیقات اندکی در مورد آنها از سوی زبان شناسان صورت گرفته است .  
روشن است که تمامی زبانها در معرض تغییر و تطور در خلال زمان می باشند ولی شاید شکست آور باشد که زبان عربی فصیح از این امر مستثنی بوده است . چرا که بانزول قرآن کریم و پیوند چهارده قرن زبان عربی فصیح با آن و نیز به سبب تدوین میراثی عظیم که محور بسیاری از جلوه های آن نیز قرآن کریم بوده است، بازبان فصیح ، ظهور پدیده فوق در عرضه زبان عربی متوقف شد .

نخستین جرقه های اندیشه زبان شناسی در فرهنگ اسلامی را می توان در قرن اول هجری مشاهده نمود . ابو الاسود دؤولی یکی از شاگردان و شیعیان مؤمن و باهوش علی بن ابی طالب (ع) نخستین بار از راه آواشناسی و آوانگاری زبان عربی کاری بزرگ و درخور ستایش انجام داد . وی با هوشمندی کم نظیری با استفاده از نقطه های رنگین و ازگان قرآن کریم را به گونه ای ساده آوانگاری کرد . از این رهگذر ، ابو الاسود پیشتاز و راهنمای پژوهشگران زبان شناس بعد از خود به شمار می آید .

از سیویسه<sup>۱</sup> نیز می توان به عنوان یکی از پیشگامان بررسی های زبان شناسی اسلامی نام برد . او که خود فردی غیر عرب و ایرانی بود به پژوهش در زمینه های واژه شناسی و عروض اشتغال داشت و کتاب دستور زبان " الکتاب " وی که به طرز توصیف دستوری زبان عربی همراه با رسم تعلیم آن می باشد مؤید این مطلب می باشد .

---

۱- شاگرد خلیل بن احمد و پژوهشگر در زمینه های عروض و آواگان نگاری و از مردم

در قرن دوم هجری "کتاب العین" خلیل بن احمد فراهیدی<sup>۱</sup>، که فرهنگ لغتسی به زبان عربی بر پایه واژه شناسی و آواشناسی سنجیده و عالمانه بود، گام ارزشمند دیگری از سوی يك دانشمند اسلامی، در زمینه زبان شناسی به حساب می آمد.

در قرون بعدی اندیشمندانی چون ابوعلی سینا، ابوالفتح عثمان سنجنی<sup>۲</sup>، امام محمد غزالی، سیوطی و زبیدی در نشان دادن باورهای زبان شناسی سهم بسزایی داشتند. زبان عربی در میان اندیشمندان غربی نیز کم اهمیت ویژه ای برای بررسی و تحلیل پیدا می کرد و این همه خود مرهون دو علت اساسی بود. از يك سوبه سبب شناسایی بهتر زبان عبری - شاخه دیگری از خانواده زبان سامی و بسیار مشابه زبان عربی - که از اواخر قرون وسطی مطالعه آن در اروپا رایج شد و در قرن چهاردهم نیز همراه با زبان عربی در دانشگاه پاریس به رسمیت شناخته شدند.

روشن بود که آثار اسلامی همه در باره زبان عربی بود و دلیل آن هم وجود کتاب عظیم الهی بود که همچون ریسمانی است که همه مسلمانان جهان به آن چنگ زده اند و این اهمیت در مرحله اول در جزیره العرب و به عنوان زبان اصلی مردم آن سرزمین و در دیگر کشورهای اسلامی به عنوان زبان مذهبی مسلمانان آن سرزمینها می باشد.

از سوی دیگر دانشمندان غربی هر يك به نوبه خود به میزان معلومات و استفاده از دریای ژرف وی پایان این کتاب الهی کوشش نموده اند تا به شناسایی بهتر آن بپردازند و این همه از رهگذر زبان عربی ممکن است. لذا دگر باره زبان عربی محور توجه آنان قرار -

---

۱- بنیانگذار عروض عربی، موسیقیدان، لغت شناس و استاد مکتب ادبی بصره.

۲- از دانشمندان اسلامی (معتزله).